

TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

A VASI NEMESSÉG ÍRÁSTUDÁSA A 17–18. SZÁZADBAN

Vas vármegyében a koraujkorban igen népes nemesség élt, a II. József-kori népszámlálás adatai szerint a megye lakosságának 6,75 %-a vallotta magát nemesnek.¹ A vasi nemesek művelődését a vasvári káptalan és a vármegye archívumaiban, valamint az egyes családok levéltáraiban őrzött gazdag forrásanyag alapján vizsgálhatjuk. Az iratok alján található keresztetek, lendületes vagy sete-suta aláírások választ adnak arra, hogy milyen arányban tudott írni egyrészt a vármegye hangadó elitje, a portalistáknak nevezett birtokos nemesség, másrészt pedig a tízszer népesebb, taxalistáknak hívott szegénysorsú kismanesi réteg. A nemesek levelei, végrendeletei, tanúvallomásai pedig arra is rávilágítanak, hogy mennyire tartották becsben a tanultságot és hogyan változott az erről vallott felfogásuk.

A 16. századi Vas megyei okleveleken még nem alakult ki a hitelesítés, az aláírás egységes rendje, aminek oka éppen a nemesek tömeges írástudatlansága volt. A hitelesítés legfőbb eszköze, akárcsak a középkorban, továbbra is a pecsét. Volt a vasi nemesek között, aki pecsétje mellé sajátkezűleg kiírta a nevét, mások a pecsétjük után aláírást helyettesítő keresztet rajzoltak. Az aláírás hiánya azonban a 16. században még nem feltétlenül jelentett analfabétizmust, sokszor az írnutudók nevét is az íródeák jegyezte le a pecsét mellé, mert csak ez utóbbi volt fontos. Sok 16. századi irat alján nem is találunk mást, mint pecsétet, bármiféle név, aláírás vagy kereszt nélkül.

Megváltozott a helyzet a 17. század folyamán: a vasi nemességben kialakult az igény a sajátkezű hitelesítés iránt. Világosan mutatja ezt egy oklevél, amelyet 1610-ben két vasi birtokos nemes, két fivér: Sibrik Pál és Mátyás adott ki egy rét elzálogosításáról. Kettőjük közül Pál jól tudott írni, szépen formált aláírása ott áll a pecsétje mellett. Fivére, Mátyás azonban írástudatlan volt, és ez szemmel láthatóan zavarta, ugyanis a következő utóiratot illesztette az oklevélhez: „Ps. Mi[v]el hogy én Sibrik Mátyás nem tudok kéz írást, az helyett írtam három köröszöt és szinte [szintén] annyi ereje legyen, mint az magam nevem és kezem írása volna ++.”²

1 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Bp. 1960. 238–239.

2 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.) P 600. Szarvaskendi Sibrik cs. lt. 8. cs. 26. tétel, 1610. júl. 10.; 16. századi példák: Vas m. L. XIII/35. Szelestey cs. lt. 1. cs. és Vas m. L. XIII/37.

Hat évvel később Cziráky Gáspár nemesúr négy hold földet zálogosított el a sógorának, Vas és Sopron vármegyék jegyzőjének. Mivel sógora, a vármegyei nótárius nyilván jól tudott írni, Czirákyt is — akárcsak az idézett Sibrik Mátyást — erősen zavarta az írástudatlansága, ezért a záloglevél végén a tanúkhöz fordult: „kérem azér ű kegyelmeket, mivelhogy én írástudó ember nem vagyok, hogy ű kegyelmek is ezen levelemet kezek írásával és pöcsétekkel megerősítsék”. A záloglevelet azonban végül is csak az egyik tanú, Chernel Ambrus vármegyei esküdt írta alá, a másik vármegyei esküdt, Mesterházy Miklós csak a gyűrüspecsjét nyomta Cziráky keresztje mellé — valószínűleg nem tudott olyan jól írni, mint ahogyan azt Cziráky uram feltételezte róla.³

A modern korra jellemző felfogás, mely szerint az aláírásnak igen nagy jelentősége van, csak lassan terjedt el a vasi nemesek körében. A 17. századi vasi nemesség írnitudását még nem lehet statisztikusan vizsgálni — nem sikerült elegendő aláírást találnom ahhoz, hogy számszerűen is mérhető legyen az írnitudás fejlődése. Ez azonban már önmagában is sokat elárul a 17. századi vasi nemesekről, akik nem a toll, hanem a kard forгатásában jeleskedtek, ezért is került ki olyan kevés írás a kezük alól.

Kisfaludy Boldizsár, akinek apja Batthyány Kristóf déldunántúli főkapitány tisztje volt, a kuruc seregben szolgált, a Rákóczi-szabadságharc bukása után pedig Franciaországba emigrált. Onnan írt levelében így tekintett vissza családjára 17. századi történetére: „Való, hogy a mi familiánkból még egy prókátort sem tudok, hanem inkább mind hadi emberek voltak. De a katonaság nem sokat használt nékiek.” Felismerve, hogy a katonáskodás kora már elmúlt, levelében azt javasolta anyjának, hogy testvéreit adja „prókátor és azután ítélőmester mellé. Ha már Antal öcsém a német törvényt tanulta, tanulja meg a magyar törvényt is, ahhoz nem sok fegyver és ló kívántatik.”⁴

A török elleni végvárvonal mentén élő vasi nemesség szemében azonban a 17. században még sokkal inkább a „fegyver és ló”, mintsem a „magyar törvény” szakszerű kezelése adott tekintélyt. Alátámasztja ezt a déldunántúli főkapitány, Batthyány Ádám gróf véleménye is a seregének tisztjeiről: „Nem kell arra nézni, hogy írástudatlan — védte meg a főúr 1650-ben Babos Szabó György tizedest, jelöltjét a körmendi hajdúk seregbírói tisztjére —, mivel szegény Hidas András [a korábbi körmendi kapitány] nem tudott írást, de ugyan helyesen gondját tudta viselni [tisztenek], mert gyakran történik, hogy [valaki] írástudó ember, de az katonai állapotot nem tudja.”⁵ A földesúr, aki pedig korántsem volt műveletlen, a bírói tisztség betöltésénél sem tartotta fontosnak, hogy a jelölt legalább írni tudjon, úgy vélte, hogy elegendő, ha a seregbíró jól ért a katonai dolgokhoz.

3 Vas m. L. XII/37. Tolnay-Cziráky cs. lt. 1. cs. Zálogosüggyek, 1616. szept. 19. A záloglevél Damonya faluban kelt, Sopron megye egyik Vas megyével szomszédos falvában. A nótárius sógort Ferencnek hívták, vezetékneve az oklevélből kiszakadt.

4 MOL P 430. Kisfaludy cs. lt. 9. cs. Kisfaludy Boldizsár levelei 1718. aug. 19. Kiadása: *Bánkúti Imre*: Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig. Arrabona 13 (1971) 255. Vö.: *Varga J. János*: A katonáskodó nemesség szellemi és anyagi műveltsége a XVI–XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk.: *Zombori István*. Szeged, 1988. 119–129. Kisfaludyra: *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokokon. Bp. 1981. 193.

5 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Földesúri fam. No. 961. p. 83. Hidasira: *Tóth István György*: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmendi uradalom társadalma a 17. században. Bp. 1992. 90–104.

A vasi birtokos nemesség a 18. században is részt vett a nemesi felkelésekben, a Habsburg-birodalom háborúiban, de ekkor már egyre jobban felismerte a jogi tudás fontosságát is. Kisfaludy Boldizsár idézett levelében nagyjából egy időben, 1702 és 1712 között kelt a jómódú, Vasban és Zalában birtokos Bogvay György három végrendelete.

Bogvay György gondoskodni akart édesgyermekéről, félvén attól, hogy halála után felesége, Mezőszegedi Szegedy Mária inkább a saját korábbi házasságából született leányainak fog kedvezni. 1702-ben kelt testamentumában ezért leszögezte: reméli, hogy a felesége nem károsítja majd meg a fiait, hanem a vagyonból „neveli, scholában jártatja... s azután patvarián [joggyakorlaton] tanéttatja” őket. Bogvay tehát a két fiát a jogi pályán látta volna szívesen. Felesége — kötötte ki — csak „jóhírű” emberhez menjen férjhez, aki a fiúkat „tanéttassa arithmeticaóra s törvényes dolgokra”. 1710-ben újabb testamentumot írt Bogvay György, ebben a sógorát kéri: „Fiaimat patvariára kényszerécsék.” Bogvay végül is túlélte a feleségét, és ekkor egy újabb, immár harmadik végrendeletet írt, fiai lelkére kötve, hogy jogot tanuljanak. Akárcsak Kisfaludy Boldizsár, Bogvay György is világosan látta: egy új korszak kezdődött Magyarország és a régió történetében, a Nyugat-Dunántúl a korábbi végvári vidékből most egy békés ország határoktól távoli tartománya lett, ezért a szatmári béke után már fényesebb jövőt biztosított a törvény ismerete, mint a fegyvervelés.⁶

A vasi birtokos nemességben a 17. század folyamán még nem volt általános az írástudás. Ezt ugyan statisztikusan nem tudjuk kimutatni, de ezt bizonyítja, hogy még a vármegyei apparátusba sem mindig sikerült írástudó embereket állítani, pedig a vármegyei esküdtek feladatai igencsak megkövetelték volna, hogy ők az iratok értelmét kibogozni képes emberek közül kerüljenek ki. A vasi esküdtek többsége ugyan a 17. században is lendületes aláírásával adta tanújelét annak, hogy tud írni, de közülük mégis a 17. század folyamán nem kevesebb, mint 15 analfabétát találtam, akik a nevük helyett csak keresztet tudtak rajzolni.

Az Újfalun lakó Táncoz Ferenc, Vas vármegye esküdtje 1655-ben nyíltan megírta: keresztet rak az iratra, „mivel írást nem tudok”.⁷ A Felsősztelestén élő másik vasi esküdt, Nagy Gáspár is sorozatosan így tett az 1620-as, 1630-as években, „kézírás nem tudván”.⁸ Mások, főleg a század második felében, már nem hirdették ilyen nyíltan írástudatlanságukat, csak az aláírások összevetése leplezi le őket, ha több aláírás is egy kéztől származik. 1653-ban Horváth György alszolgabíró, bár bicegő betűkkel, de leírta a nevét. Tőle származik azonban Söjtöri János esküdt „aláírása” is, ezt a két névaláírás egyforma betűi kétségtelenné teszik — Söjtöri uram tehát nyilván nem tudott írni. Pochkay Tamás vasi esküdt neve után még a „sajátkezüleg” rövidítését (m.p.) is kiírta a helyette aláíró segítőkéz esküdtársá; hasonlóképpen Gaiger Ádám alszolgabíró 1690-ben aláírt Horváth

6 MOL P 61. Bogvay cs. lt. 3. cs. 1702. júl. 22., 1710. aug. 15., 1712. júl. 16. A Bogvayakra: *Benda Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeti Szemle, XXVI. (1984.) 1–84. A Bogvay család, akárcsak a Kisfaludyak, azok közé az előkelő famíliák közé tartozott, amelyeknek több megyében is volt birtokuk. Ez és rokonai kapcsolataik egyaránt arra mutattak, hogy ezek a családok egy egységes nyugat-dunántúli birtokos nemességet alkottak. A végrendelező Bogvay György a Szentgyörgyi Horváth, a Mezőszegedi Szegedy, a Chernel és a Hevenesi családokkal állt sógorságban, mindezek előkelő nyugat-dunántúli nemesi famíliák voltak.

7 Vas m. L. XIII/35. Szelestey cs. lt. 2. cs. 1655.

8 Uo. 4. cs. 1624. júl. 29., MOL P 45. Békassy cs. lt. 8. cs. 1637. jún. 24.

Ferenc vármegyei esküdt helyett is.⁹ Az aláíráspárok közül különösen szembeötlik Tulok Boldizsár állítólagos kezevonása: ő Bozzay Boldizsárt kérte meg, hogy írja le az ő nevét is, ám a latinul írt keresztnevek azonossága megtévesztette az alszolgabíró, aki automatikusan leírta még egyszer a saját nevét: Balthasar Bozzay. Ezután észbe kapott, kihúzta a vezetéknevet, és beírta — öntudatlanul minősítve tanulatlan barátját is — Tulok.¹⁰

Voltak esküdtek, akik számára nem maga az írás, hanem *saját* keresztnevük latin formája okozott fejtörést. A vármegyei közigazgatásban is fontos szerepet játszott a latin nyelv, és így, akárcsak az analfabétáknak, nekik sem lehetett könnyű dolguk. A már idézett Horváth György alszolgabírónak nemcsak bicegő betűi árulták el, hogy nem volt mindennapi kenyere az írás, de az a tény is, hogy a latin *Georgio* helyett félig magyarosan *Görgiot*, máskor pedig *Georgius* helyett *Gurgiu*st írt.¹¹ Herovicz György Vas megyei esküdt is a saját keresztneve deák formájánál akadt meg 1699-ben, akárcsak az egyébként jól író Dese György esküdt: Herovicz először a latin szövegben is magyarul Györgyöt írt, ezt később, más tintával javította ki a szintén nem éppen tökéletes *Gyorgyusra*; Dese uram pedig a *Georgio* helyett *Gerogiot* vésett a papírra.¹²

Keresztneve magyar és latin formáját zagyválta 1701-ben az igencsak bizonytalan betűkkel író Börsöny Benedek vasi esküdt is, aki *Benedicto* helyett *Benedekctot* írt. Ezek után aligha meglepő, hogy a többi latin szóban is durva hibákat követett el.¹³

1668-ban egy vasi szolgabíró, Márton Zsigmond saját nevét bizonytalan betűkkel leírta ugyan, de alá kellett írnia két analfabéta esküdttársa nevét is, akik nem szívesen vallották volna be tudatlanságukat azzal, hogy keresztet rajzolnak. A szolgabíró az első esküdt nevének latin alakjában még csak egy betűt kettőzött meg, Porpaki Gergely helyett aláírva azonban már súlyos hibát vétett: *Gregorius* helyett *Griorust* írt.¹⁴

A félanalfabéta vasi esküdtek tipikus példája a Meszlénben birtokos Bodis János. 1653-ban egy tanúvallatás aláírta az ő nevét is Zalai Gergely szolgabíró írta le, Bodis uramtól csak egy jókora keresztre tellett. Mégsem volt száz százalékgig analfabéta: öt esztendővel korábban egy osztálylevelet „keze írása alatt” adott ki, ami azt jelentette, hogy pecsétje mellé kirajzolta neve ákombákom kezdőbetűit: B. I.¹⁵

9 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 23. No. 18., No. 44., No. 32., MOL P 600. Szarvas-kendi Sibrik cs. lt. 8. cs. 26. tétel, 1650. febr. 28. Hasonló példa: MOL P 1313. Batthyány cs. lt. 248. cs. Török von. iratok, 1641. jan. 10.

10 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 29. 1674. ápr. 1.

11 Uo. No. 23. 1653. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs.

12 Vas m. L. XIII/22. Lukinics cs. lt. 1. cs. 1699. febr. 11. (Herovicz), Vas m. L. Vajda cs. lt. XIII/40. 1. cs. 1675., 7. cs. 1681. (Dese). Maysza László Vas megyei esküdt a nevét magyarul le tudta írni, nagy, ákombákom betűkkel, latinul azonban a keresztneve közepén új szót kezdett: Ladis Laus Maysza. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs. 1662. nov. 30. és utána többször.

13 MOL P 533. Ostffy cs. lt. 4. cs. 22. tétel p. 78/a. 1701. ápr. 28.

14 Vas m. L. Tanúvallatások IV/1/kk. Fasc. 1. No. 27. 1668. jan. 27.

15 Vas m. L. IV/1/1/kk. Fasc. 1. No. 21. Tanúvallatások 1653. die 28. (hónap nélkül). Vas m. L. Osztálylevelek Fasc. 2. No. 4. 1648. nov. 20. A monogram-aláírás ritka volt ugyan, de nem ez az egyedüli eset: 1629-ben Cziráky Mihály nemesúr két zálogoslevélre is csak a neve kezdőbetűit tudta kirajzolni. Vas m. L. XIII/37. Tolnay-Cziráky cs. lt. 1. cs. Zálogoslevelek, 1629.

A kereszt még nem feltétlenül jelentett írástudatlanságot, ezért a vasi esküdtek neve mellett is állhatott a kereszt a *pecsét helyett is*. Csak akkor utal kétségen kívül analfabétizmusra a név utáni kereszt, ha a nevet magát valamely más aláírással megegyező betűkkel írták, azaz ha a kereszttel hitelesítő nevét valamelyik írástudó társa írta le.

Nem volt vasi sajátosság a vármegyei vezető réteg, az esküdtek gyatra íráskészsége. A szomszédos Zalában még a 18. század közepén is találunk olyan esküdtet, aki bár a nevét is csak göcsörtös betűkkel és nagy hibákkal tudta leírni, mégis két évtizeden keresztül betöltötte ezt a tisztelet.¹⁶ Más zalai esküdteknek a latin szavak okoztak gondot, még akkor is, ha tudtak írni. 1727-ben egy vizsgálatkor az elsőként aláíró esküdt jobbnak látta, ha magyarul írja ki a címét: „Léránt Benedek, tekéntetes nemes Szala vármöggyének egyik esküttjö m. p.” Záboroczki Illés azonban már latinul írta a titulását, és ez végzetes csábítást jelentett az utána következő Kelemen Márton számára, hogy ő is nekigyürkőzzék a deák formulának. Hiába volt azonban vármegyei esküdt, bár írni tudott, a kisiskolánál tovább nem jutott, latinul egy szót sem értett. Még a „nemes vármeggyének” szavakat sem tudta az előző sorból lemásolni, a pusztán vizuálisan megragadott kacskaringókból az „inclyti comitatus” helyett a teljességgel értelmetlen „Nelocly Camitajus” (!) kerekedett ki.¹⁷ Csoknyay Farkas, Somogy vármegye esküdtje ugyanezen a szinten rekedt meg: az okleveleken nemcsak saját nevének és címének latin alakját írta következetesen rosszul, de az *originale* (eredeti irat) szóból is hol *orgenare*, hol *organale* lett a tolla nyomán.¹⁸

A fejlettebb Vas megyében hasonló eset a 18. században már nem fordulhatott elő, de a 17. században találunk vasi esküdteket is, akik súlyosan hibáztak a címükben: a *comitatus Castriferrei* (Vas vármegye) helyett egyikük *Castriferreit*, a másikuk *Crastriferreyt* írt. Ezek a szavak is hibásak, akárcsak a zalai esküdt zagyya aláírása, de másról tanúskodnak: a vasi esküdtek nem úgy másoltak, hogy egy szót sem értettek abból, amit leírtak, hanem éppen ellenkezőleg, ez a két vasi esküdt valami keveset tanulhatott latinul, és így, feltehetően rövid deák tanulmányaikra emlékezve, gyakori latin szavakat (*cras*=holnap, *castra*=tábor) hallottak bele a titulusha.¹⁹

A 17. században más vármegyékben is megszokott volt a vármegyei elit, az esküdtek írástudatlansága. 1754-ben Gömör megyében egy nemességigazolási perben az ügyvéd azzal érvelt, hogy nem lenne helyes, ha bármely régi iratot, ame-

16 Kovács János zalai esküdt: 1724: MOL P 157. Esterházy cs. lt. 65. cs. Series XIII. No. 8. Úriszéki iratok. 1744: MOL Ft. B 1392. Zala m. L. Inv. nob. Fasc. 8. Fol. 45.

17 MOL Ft. B 1391. Zala m. L. Inv. nob. Fasc. 6. Fol. 58. No. 8. 1727. Miskey József, Fejér vármegye esküdtje 1725-ben hasonlóképpen az előtte aláíróról másolta latin titulását, ami nem kevésbé torzult szavakat eredményezett. (MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 189. cs. p. 146. 1725. márc. 1.) Más megyékben is találunk írástudatlan esküdteket a 17. században és a 18. század elején: 1704-ben Bars megye két esküdtje, Törey András és Rácz Ádám „aliena manu” (más kezével) írtak alá. Štátny Oblastny Archiv (a továbbiakban: ŠOBA) Nitra (Šal'a) Bars, Trestné, Crim. proc. XII. Fasc. 1. No. 35. 1704. dec. 18. Maratinszky Péter, Hont vármegye esküdtje az 1670-es években mindig keresztet rajzolt az iratokra. (ŠOBA Banská Bystrica, Districtus minoris Honth, Fons II. Fasc. I. No. 9., 10., 12., 13.)

18 MOL P 650. Tallián cs. lt. 5. cs. 1701. márc. 11., 1701. nov. 15.

19 Vas m. L. Szelestey cs. lt. XIII/35. 2. cs. 1660. szept. 25. és MOL P 61. Bogyay cs. lt. 2. cs. 1662. ápr. 6. Az igencsak bizonytalan kézírású vasi alszolgabíró, Hany István címében vicejudium helyett vicejudicumot írt, a latin *judex* szó ragozott alakja az iskolai latinórákról csenghetett a fülébe. MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs. 1663. júl. 8.

lyen valaki nemesként szerepel, bizonyítéknak fogadnának el, hiszen sokan lehetnek, akik saját maguknak adományoztak nemesi címet, nemesnek tüntetve fel magukat a bíróságon, „valamikor az előző században valamely igen együgyű, írástudatlan szolgabíró előtt, mivel abban a sötét században [ti. a 17. században] valóban akadtak esküdtek, akik még a saját nevüket sem tudták helyesen leírni”.²⁰

A 18. század közepén az ügyvéd már elítélően szólt az előző század tudatlan vármegyei tisztségviselőiről — ekkor már nemcsak Vasban, de Gömörben is elképzelhetetlen volt, hogy analfabéta viseljen ilyen fontos hivatalt. A Vasnál sok vonatkozásban fejlettebb Sopron vármegyében pedig már a 17. század végén is elengedhetetlen volt az írni-olvasni tudás ahhoz, hogy vármegyei esküdt legyen valakiből. Gántz János 69 éves adászteveli nemesember 1747-ben emlékezett vissza a nemességüket kereső Horváthok öregapjára, Horváth Gergelyre, aki még Buda ostrománál is harcolt: Jómódú nemes volt, bizonygatta a tanú, Dörben, Sopron vármegyében „maga saját curiáján lakván nemesi szabadságban élt, sőt azt is hallotta felüle mondani, hogy ha írástudó ember volna,” „szolgabíróságot” vagy „esküdtséget érdemelt volna, oly tekintetű [tekintélyes] ember volt”.²¹

A 18. században Vas megyében a vármegyei esküdtek és általában a birtokos nemesurak már mind tudtak írni. A családi levéltárak iratain nagy számban maradtak ránk az aláírásaik és egyetlenegy keresztet rajzolóit sem találtam közöttük. Ebben a században azonban már a vasi kis- és középnemesek írnudását is megvizsgálhatjuk. Ezt nagyban megkönnyíti, hogy az 1715. évi 27. törvénycikk előírta, hogy a nemesek csak öt tanú jelenlétében és *aláírásukkal megerősítve* tehetnek végrendeletet. A törvény arról is rendelkezett, hogy ha a végrendelező maga írástudatlan, akkor aláírását egy további, hatodik tanú pótolja.²²

A korabeli ügyvédek zsebkönyv formátumú kézikönyve, Szegedy János jezsuita jogtudós munkája, a *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium* részletesebben is megvilágítja a törvénycikk rendelkezéseit. A testamentumok tanúi csak nagykorú nemesek (illetve papok) és csak férfiak lehetnek, és legkevesebb öt tanú kellett ahhoz, hogy a végrendelet érvényes legyen. A 18. századi vasi végrendeletek arról tanúskodnak, hogy ezeket az előírásokat — ellentétben sok más törvénycikk rendelkezéseivel — szigorúan be is tartották, ami érthető, hiszen ezt a törvényt éppen a végrendelezők érdekében hozták, akiknek alapvető érdekük volt, hogy végakarataikat ne lehessen haláluk után formai hibák miatt megtámadni.²³

A végrendeletnek, mint az alfabetizáció forrásának számos előnye van: megismerjük belőle a végrendelező lakhelyét, megtudjuk, hogy milyen javakról rendelkezik, azaz nemcsak térben és időben, de a társadalomban elfoglalt helye alapján is elhelyezhetjük a testátort. A tanúk általában a végrendeletet tevő nemes barátai és távolabbi rokonai közül kerültek ki (a családtagok nem lehettek tanúk), a vizsgálat során úgy tekintettem őket, mint a végrendelezővel azonos

20 ŠOBA Banská Bystrica, Gömör, Liber inquisitionum nobilitatis, B/7. (22). 1754–1757. fol. 13.

21 MOL Ft. B 1368. Veszprém m. L. Acta et fragmenta nobilitaria, Fasc. H.I. No. 1. Horváth cs. Fol. 2. 1747. máj. 27.

22 Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk.: *Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen*. Bp. 1900. 458. 1715:27. tc.

23 *Joannes Szegedi*: *Tripartitum juris Hungarici Tyrocinium*. Tyrnaviae 1751. 509–512., 709–710.

társadalmi rétegbe tartozókat.²⁴ Itt a minta valamelyest nyilván torzít, hiszen feltehető, hogy — akárcsak pl. a keresztszülők megválasztásánál — a végrendeletek tanúinak is gyakrabban kértek fel a haldoklónál valamelyest tekintélyesebb, tehetősebb ismerősöket, mint szegényebbeket, az alkalmazott vagyoni kategóriák azonban elég tágak ahhoz, hogy ez a torzítás ne legyen jelentős.²⁵

Nyilvánvalóak azonban a végrendeletnek, mint forrásnak a hátrányai is: egyrészt elképzelhető lenne, hogy eleve csak a gazdagabb nemesek tettek végrendeletet, akiknek bőven voltak szétosztható javaik. A vasi testamentumokat átolvassa azonban ez az aggály feleslegesnek bizonyult: a nemesi társadalom legalján elhelyezkedő bocskoros nemesek is nagy számban írtak testamentumot csekély javaikkal: fél hold szántóról, egy-egy dísznőről, talygáról téve végrendeletet.²⁶

A végrendeletnek mint az írástudás forrásának hitelét az is megkérdőjelezheti, hogy a végrendeletkezők nagy többsége öregen és súlyos betegen írta alá a testamentumát. Ez ugyan nem minden végrendeletre volt igaz, ugyanis fiatal, egészséges emberek is készítettek végrendeletet, ha közeli halálukkal számoltak — így nemcsak a csatába induló férfiak, de a szülés előtt álló fiatalasszonyok is.²⁷ A testamentumok nagy többségét azonban valóban betegágyban fekvő emberek írták alá a vasi nemesek. Márpedig ez esetben az egész vizsgálat érvényessége megkérdőjelezhető lenne, hiszen egyrészt, aki tudott is gyerekkorában írni, az is elfelejtette idős korára a betűket, másrészt pedig mint erőtlén, beteg ember, ha tudott is írni, erre már nem volt képes, esetleg más vezette a kezét.

24 Ezt alátámasztja az is, hogy az egyes nemesi családok kölcsönösen tanúskodtak egymás végrendeleteinél. Ez különösen jól megfigyelhető Koltán, ahonnan a legnagyobb számban maradtak fent testamentumok.

25 Rab Houston, a skóciai alfabetizáció monográfusa felvetette, hogy a végrendeletek tanúinak feltehetően főként írástudókat kértek fel, és ezért véleménye szerint elképzelhető, hogy a végrendeletekre alapozott vizsgálat „felfelé” torzít. A vasi nemesek végrendeletein szereplő rengeteg kereszt azonban kizárja, hogy az írástudás szempont lett volna a tanúk kiválasztásánál. *Rab Houston: Scottish Literacy and the Scottish Identity. Illiteracy and Society in Scotland and Northern England 1600–1800.* Cambridge University Press, 1985. 267–274.

26 A nagysennyeci Pados Adámné pl. háromnegyed hold szántót hagyott a rokonaira. Vas m. L. IV/1/t. Testamenta. 1748. jún. 4. Ugyanott további példák.

27 Példák: Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 8. No. 12. 1692. jan. 23. Nemes Gosztonyi Anna „testemben nehéz és naponként gyermek szölést várandó” végrendeletkezik. Lipóczy Keczer Sándor a török ellen indulván, a katonai táborban, 28 évesen tett végrendeletet, „jóllehet nem koros üdöben vagyok, ... de kiváltképpen az én hadi állapotomra nézve”. Uo. Fasc. 7. No. 8. Más nemesek még egészségesen akartak gondoskodni javaik elosztásáról, félve, hogy hirtelen tör rájuk a halál. Bogyay György két végrendeletét idéztem már, 1702-ben és 1710-ben is kihangsúlyozta, hogy bár „most semmi nyavalyámot nem érzem és egészséges vagyok”, illetve „friss és egészséges vagyok”, ám a veszedelmes háború és a pestisjárvány elgondolkoztatta a halálról, ezért készít testamentumot. MOL P 61. Bogyay cs. lt. 3. cs. 1702. júl. 22., 1710. aug. 23. Gróf Eszterházy Borbála 1690-ben szintén egészségesen tett testamentumot, „noha lsten jó és friss egészséggel megáldott, ... mindazonáltal az emberek halandóságáruul kevésképpen az mostani terhes és vüselős állapotomban gondolkodván”. A szülést azonban szerencsésen túlélte, végrendeletét csak századokkal később bontották fel. Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta, Fasc. 5. No. 16. A régi vasi nemesi családból származó Kelédy István testamentuma mutatja, hogy nem kellett ahhoz láztól gyötört, erőtlén embernek lenni, hogy valaki ákombákom betűkkel írja le a nevét a végrendeletére. Kelédy uram 1583-ban a vasvári káptalan előtt rendelkezett jószágairól, kőszegi és soproni házájánál egy-egy láda aranyékszerről. A vagyonos nemesúr nem volt írástudatlan, nevét azonban össze nem kötött, gyakorlatlan betűkkel véste le, egyes betűket kihagyva, más, oda nem tartozókat beírva. Nem a súlyos kór, hanem a félanalfabetizmus nehezítette meg a jobbját ennyire — mint kihangsúlyozta: „személem szerint egészségem lévén” végrendeletkezett. Vas m. L. Vasvári káptalan lt., Testamenta, 1583. febr. 6.

A korabeli joggyakorlat azonban nem fogadta el az ilyen sajátkezü, ám az írás-tudásról mégsem tanúskodó aláírásokat. Ha ugyanis valaki vezette a végrendelező kezét, úgy aláírása és ezzel az egész okirat hamisnak minősült. Bár a törvény nem szól róla, egyértelműen következik belőle, hangsúlyozta idézett művében Szegedy János, hogy érvénytelen az az aláírás, amelyet ugyan maga a végrendelező írt, de más vezette a kezét.²⁸ Az ilyen „vezetett” aláírásoknál ugyanis joggal tartottak attól, hogy a körülállók nemcsak a betűk, de a végakarat megformálásában is befolyásolták a végrendelezőt.

Az ilyen aláírásokat már e törvény kibocsájtása előtt sem ismerte el érvényesnek a joggyakorlat. 1696-ban a vasi Egerszegen végrendelezett a vasvári káptalan emberei előtt Babocsay Ferenc nemesúr, keszthelyi, majd veszprémi várkapitány. Öt évvel később azonban ezt a testamentumot perrel támadta meg Babocsay első feleségének, Romy Katalinnak a családja. A kihallgatott nemesek vallomásaiból kiderült, hogy a nemesúr második felesége, Perneszy Julianna gyakran maga is aláírt a férje helyett, amikor kisebb jelentőségű, „aprólékos levelek” készültek, ha pedig fontosabb iratról volt szó, akkor „az asszony sokszor megfogta az reszketínsnek miatta az kezit, úgy subscribáltatott [aláíratott] vele”. Hasonlóképpen járt el a titkáruk is: „Az levelet megírta az secretariususa, az kezét megfogta az secretarius Babocsay uramnak, úgy subscribáltatta az levelet.” Így készült a nemesúr testamentuma is, ezt azonban éppen ezért nem is fogadták el hitelesnek.²⁹ Az aláírások és keresztjek arányát így az ilyen sajátkezü és mégsem egyedül írt névaláírások nem torzítják.

Bizonyára voltak a vasi nemesek között is, akik valaha jártak iskolába, és ott megtanulták a betűket, de később, mivel nem gyakorolták, elfelejtették az írást és ezért rajzoltak keresztet a végrendeletre. Őket azonban joggal tekinthetjük funkcionális analfabétáknak, azaz olyan embereknek, akik az írást *nem tudják használni*, forrásunk tehát ez esetben sem torzít.³⁰

Az öreg, beteg emberek „írásképtelenségét” pedig ellensúlyozta a társadalmi presztízs szerepe. Az írástudásnak ekkor már tekintélye volt — aki le tudta írni a nevét, az még halálos ágyán, betegségével küszködve sem engedte, hogy tudatlan analfabétának nézzék.

1661-ben a bozsóki kastélyban végrendelezett Sibrik János nemesúr felesége, Pongrácz Judit. „Egynéhány naptúl fogva az én testemben érzem nagy erőtlenséget”, írta, ám ennek ellenére a végakarátát „magam kezem írásommal, ennyi betegségemben megerősíttem”. Össze nem kötött, csupa kisbetűből álló aláírása

28 *J. Szegedy*: i. m. 510.

29 MOL P 650 Tallián cs. It. 5. cs. 1701. szept. 8. *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I. Pest, 1857. 79.

30 A funkcionális analfabétákra: *Harvey J. Graff*: *The Legacies of Literacy*. Bloomington, 1987. 381–395. Kenneth A. Lockridge végrendeletek alapján vizsgálta a 17–18. század Új-Anglia alfabetizációját. Véleménye szerint a végrendelezők írástudása megfelel a lakosság átlagának, mert végrendeletet az átlagnál öregebb és gazdagabb emberek írtak. Az öregeknél az átlagnál alacsonyabb, a gazdagoknál viszont az átlagnál magasabb lehetett az írástudás, és így ez a két tényező éppen kiegyenlíti egymást. Ezt az optimista vélekedést azonban semmi sem igazolja, és ezért nehezen hihető, hogy az új-angliai férfiakkak a 17. század közepén mintegy 60 %-a, a 18. század végén pedig 80–90 %-a tudott írni. *Kenneth A. Lockridge*: *Literacy in Colonial New England. An Enquiry into the Social Context of Literacy in the Early Modern West*. New York, 1974. 7–8., 72–93. *Vö. K. A. Lockridge*: *L'alphabetisation en Amérique*. *Annales ESC* 32 (1977) 503–518. *Harvey J. Graff*: *The Labyrinth of Literacy*. Philadelphia, 1987. 158–161.

jelzi, hogy ritkán forgathatta a tollat, ezen kívül beteg is volt, ám semmiképpen sem akarta, hogy írástudatlannak tartsák.³¹

A vasi nemesek törekedtek arra, hogy bármilyen reszkető kézzel, bármekkora ákombákom betűkkel, de sajátkezűleg írják alá a testamentumukat. Laki József rempehollósi kisnemes — aki hét könyve alapján evangélikus vallású volt — végrendeletét „tulajdon kezével” írta alá: a reszketeg írás, a hatalmas, újra meg újra átrajzolt betűk mutatják, hogy milyen nehezen birkózott meg a feladattal.³² „Reszkető kezemnek írásával” hitelesítette végakarátát 1783-ban a rábahídvégi plébános is, ő sem választotta azonban a kereszt jelét az aláírás helyett.³³ Sajátkezűleg írta alá a végrendeletét Sági Mihály, a vasvári káptalan kanonokja is, bár rettenetesen reszkető kézzel, szinte olvashatatlanul kaparta a papírra a betűket.³⁴

Aki még így sem tudta aláírni a végrendeletét, de írástudó volt, az kihangsúlyozta, hogy nem írástudatlan, csak beteg: „Istentől reám bocsátott súlyos nyavalyáim miatt testemben beteg” lévén, írta végrendeletében 1754-ben a körmendi Hódosi János, „mivel reszkető kezeimmel nem subscribálhatom [aláírhatom], az alább megírt emberek előtt erősítem kezem vonásával”.³⁵

A vönöcki kisnemes, László Mihály 1757-ben végrendelezett. „Erőtlenségem miatt nevémet föl nem írhatván, nevem után magam kezem kereszt vonásával” erősítette meg testamentumát. Láthatólag fontos volt számára, hogy leszögezze: nem azért rak keresztet, mintha nem ismerné a betűket.³⁶ Ugyanezért hangsúlyozta 1728-ban egy koltai kisnemes, Koltai János is a végrendeletében, hogy kereszt-

31 MOL P 600. Szarvaskendi Sibrik cs. lt. 26. tétel. 1661. aug. 6. Kivizsgálást érdemlő, különleges eset volt, ha egy közismert írástudó végrendelező nem írt alá, akármennyire betegen tett is testamentumot. Ezért kellett például 1743-ban rendkívül részletesen beszámolnia egy Trencsén megyei tanúváltás alkalmával a végrendelet tanúinak Königshegg Antónia utolsó óráiról. A grófnő az ágyában ült, vallották, beszélni nem tudott, csak bólogatott. Végrendelete előtt egy kis asztalkán feküdt, a haldokló „ujjai közt tollat fogott, de kezét már nem tudta mozgatni, mivel már a gutaütés miatt nem tudott aláírni”. A tanúk ezután megkérdezték, hogy az írás valóban az ő végakarata-e, erre bólogatott, „vajon alá tudja-e egyedül írni? erre rázta a fejét”. „Aláírná-e ha tudná” — kérdezték, megint bólogatott és Ja, ja szócskával felelt. Ismét megkérdezték, hogy mivel maga nem tudja aláírni, akarja-e, hogy azt az összehívott tanúk aláírják, „erre is csak bólogatott, mire a tisztartó felolvasta a végrendeletet és azt csak úgy írták alá”. ŠOBA Bytca, Trencsén, Inquisitiones No. 852. 1743. febr. 11. Gyanúsnaq találta és kivizsgálhatta a vármegye Eszterházy Polixéna végrendelezésének körülményeit is. Uo. No. 1828. 1747. okt. 3. Gömör vármegye pedig tizennégy évvel Andrassy Péter főispán halála után tartott vizsgálatot arról, hogy hogyan készült a testamentuma. A végrendelet tanút összehívták, és ők egyenként rendkívüli részletességgel elmondták, hogy a néhai nemesúr saját kezével írta meg végakarátát, és ők csak azután írták azt alá. ŠOBA Banská Bystrica, Sudné Pisomnosti. 1. kritic, Fasc. I/A. No. 4. 1728. júl. 17. Hasonló részletességgel tisztázták egy Vas megyei kisnemes testamentumtételének körülményeit is: amikor a haldokló Bagodi István végrendelezett, Bagodi Éván és a pössei iskolamesteren kívül, aki a testamentumot írta, senki más a szobában nem volt, nem is vont senki keresztet az írásra — vallották a tanúk. Vas m. L. Tanúváltások IV/1/kk. Fasc. 2. No. 6. 1702. máj. 17.

32 Vas m. L. IV/1/f. Árvaügyi iratok. 22. cs. 28. k. 5. szám 1797.

33 Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta, Fasc. 3. No. 47. 1/2. 1783. nov. 13.

34 Uo. Fasc. 1. No. 5. 1772. márc. 4. Szőke Margit 1702-ben kelt végrendeletén az egyik tanúskodó kanonok keze már annyira reszketett, hogy vezetékneve helyett csak olvashatatlan, kusza vonalakat találunk, de azért ő sem mondott le a sajátkezű aláírásról. Uo. Fasc. 3. No. 19. 1702. okt. 20. 1737-ben a vasi Neustiftben egy özvegyasszony csak keresztnevét tudta leírni gyakorlott, ám nyilván öregségtől reszkető kézzel, vezetéknevét már az írnoq vetette papírra, de azért ő sem hagyta, hogy írástudatlannak nézzék. MOL P 1313. Batthyány cs. lt. 68. cs. Senioratus Alm. 2. Lad. 2. No. 2. 1737. júl. 3.

35 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 196. cs. Úriszéki iratok Fasc. 2. No. 28. 1754.

36 Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta Fasc. 2. No. 41/a. 1757. jan. 24.

vonásával hitelesít, „minthogy az nyavalyának súlyosága és nagy erőtlenségem miatt magam nem subscribálhatom”.³⁷

Nemcsak a végrendeleteknél érezték fontosnak a vasi nemesek, hogy kihangsúlyozzák a *meg nem jelenő írástudást*. 1716-ban készítették el a Batthyányak körmendi uralmának összeírását, amelyet az egyik nemes tisztartó így írt alá: „Taba István, jobb kezem betegsége miatt más kezével, de saját pecsétemmel megerősítem.”³⁸

Az írástudás képességének a 18. század folyamán egyre nagyobb tekintélye lett. 1701-ben egy, a vasi Hodászon kelt végrendelet tanúja, Jalits István keresztje mellé még kiírták: „manu aliena propter ignorantiam scripturae”: „Más kezével, írástudatlansága miatt.”³⁹ Később azonban a nemesek már nem szívesen hangoztatták írástudatlanságukat. A 18. század második felében megnövekedett az írni tudó kismesek száma, aránya, és ez kihívást jelentett a félanalfabéták számára. A kismesek nem egyszerre, mintegy varázsütésre léptek át az analfabetizmusból az írástudásba: a nehéz átmenet keserveit tükrözik a göcsörtös, félig sikerült aláírások. Ják, Sorkikisfalud és Dömötöri falvakban 1758 és 1781 között nyolc olyan kismest találtak, akik pár év különbséggel hol aláírtak, hol pedig keresztet rajzoltak a testamentumokra. Az ingadozás oka egyértelmű: ha a többi tanú is megelégedett a keresztrel, ők is követték példájukat, ha viszont tanútársaik aláírtak, akkor igyekeztek, hogy ők se maradjanak el mögöttük.⁴⁰

Sorkikisfaludban 1773-ban Lábos Mária végrendeletének egyik tanúja, Gombás György nemes darabos betűkkel, jókora helyesírási hibákkal, de leírta a nevét: Gombás Görgörg (!). A nemesasszony azonban alig hat nap múlva meggondolta magát és új végrendeletet készített. Gombás uram erre már éppúgy keresztet rajzolt, mint két év múlva Mátyás Ferenc testamentumára. Bizonyosak lehetünk abban, hogy ugyanarról a nemesről van szó, ugyanis minden alkalommal kiírták, hogy ő az *ifjabb* Gombás György, és mellette ott áll az azonos nevű, idősebb nemes keresztje is. Gombás uram tudott írni, ez azonban láthatóan nehezebbre esett, akárcsak a dömötöri Gáll Mihály és Hagyárosi Ferenc nemeseknek, akik

37 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek Fasc. 1. No. 28. 1728. febr. 24.

38 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. 87. cs. Conscriptio domini Körmend 1716. p. 284. Amelyik nemes tudott írni, de nem volt erre képes, az kihangsúlyozta ezt a körülményt. Ez nem volt magyar különlegesség, a 17. században a krakkói vajdaságban gyakran előfordultak hasonló esetek. Egy gazdag sandomierzi nemesúr 1620-ban kiemelte, hogy keze remegése miatt (ob tremorem manus) nem írt alá, akárcsak 1600-ban Christoph Strasz (ob tremorem manuum). Egy harmadik nemes kihangsúlyozta, hogy csak azért nem tudott írni, mert testében beteg (corpore aeger), akárcsak 1650-ben a krakkói Jan Ryszkowski, akit jobb keze betegsége akadályozott meg az írásban (ob aegram manum dextram), míg másoknak nem a kezük, hanem a szemük volt alkalmatlan az írásra (non potuit subscribere ob caecitatem oculorum). *Waclaw Urban: Sztuka pisanja w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku. Przegląd historyczny 75 (1984) 42–43. Kihangsúlyozták a 17. századi Madridban is a végrendeletkezők, ha tudtak írni, bár erre ez alkalommal nem voltak képesek: Claude Larqué: L'alphabétisation à Madrid en 1650. Revue d'histoire moderne et contemporaine 28 (1981) 134. A jobb kéz betegsége vagy szembaj gátolta az aláírást: 136.*

39 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek 1701. nov. 30.

40 Uo. Fasc. 2. No. 33., 44., Fasc. 3. No. 14. 10. 23. 24. 34. 46. Borza János meszlénai kismes hangjából is kicseng a büszkeség: ő tud írni. „Írást tudván, saját subscriptiommal” erősítettem meg a végrendeletet, írta darabos, nehezen formálódó betűivel. Uo. Fasc. 1. No. 8–1/2. 1734.

össze nem kötött betűkkel leírták a nevüket, ha a többi tanú is ezt tette, egyébként azonban beírték egy kereszttel.⁴¹

Az írnutíadás megnövekedett tekintélyét mutatják azok az esetek is, amikor az írnutídó nemesek nem engedték, hogy a jegyző, aki csak analfabétákra számított, helyettük is aláírjon. 1771-ben Sáríimízdón a nótárius leírta a tanúskodó nemesek névsorát, majd azok sorban keresztet rajzoltak nevük mellé — kivéve az egyiket, Osvát Farkast, aki kereszt helyett azt írta: m. p. (s. k.), noha csak ez a két betű volt sajátkezű.⁴² Egy Bobán, 1772-ben kelt osztálylevelén a keresztet rakó többi nemes után Szabó István áthúzta a nevét, amit az írnutí írt le, és saját esetlen betűivel aláírt, majd ő is rajzolt egy keresztet, ez utóbbi nyilván a pecsétet helyettesítette.⁴³ 1749-ben a kispósei jegyző eltévesztette a végrendelező kismemes nevét, ezért Benda Ádám áthúzta a téves László szót, és ha más nem is, a keresztnevét bizonytalan betűivel sajátkezűleg írta le. Ha nagyon kellett, ő is tudott írnutí.⁴⁴

A fentiek alapján joggal tekinthetjük a végrendeleteket az írnutístudás vizsgálatára alkalmas forrásnak. Igaz, a végrendelezők zöme öreg, de legalábbis élete közepére ért ember volt, és joggal feltételezhetjük, hogy a fiatalabb nemesek iskolázottabbak voltak öregebb társaiknál. A végrendeleteken szereplő aláírások nagy része azonban nem a haldoklóktól, hanem a jelenlévő tanúktól származott, akik viszont valóban képviselheték a nemesség egészét, hiszen semmi sem indokolta, hogy erre csak öreg embereket kérjenek fel.

A tekintélyes birtokos (korabeli nevükön: portalista) nemesek testamentumait a családi archívumokban, az udvarházak leltáraiban gyakran összeírt levelesládákban helyezték el. A kismemesek azonban a vármegye levéltárának adták át megőrzésre a végrendeleteiket, ott inkább biztosságban érezték azokat, és ezeken összesen 576 nemes férfi (végrendelező vagy tanú) aláírását vagy keresztjét sikerült megtalálni. Az 1754. évi nemesi összeírás mintegy 2500 taxalista (azaz a birtokos, portalista nemesekkel ellentétben taxát fizető) nemes férfit, valójában inkább nemes családfőt sorol fel Vas megyében. Mintánk tehát — amely természetesen a század elejéről és végéről egyaránt tartalmaz végrendeleteket —

41 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek. Fasc. 3. No. 20., 34., 46. A sajátkezű hitelesítés növekvő súlyát jelezte az az 1703-ban a vasi Fűztűn tartott vizsgálat is, amelynek célja az volt, hogy kiderítsék: a négy évvel korábban kelt osztálylevelén minden tanú „maga tette-e keresztvonyását az maga neve után, avagy más”? A 18. század legelején kelt irat az átmenetet tükrözte: a négy tanúskodó kismemes egyike sem tudott írnutí. Míg a 17. században megelégedtek volna azzal, hogy az írnutí leírja a nevüket, most már mindannyian fontosnak tartották, hogy kihangsúlyozzák: a keresztet *saját kezűkkel* rajzolták a papírra. (MOL P 701. Vidos cs. lt. 1703. szept. 29.) A végrendeletek, osztálylevelek megőrizték a vasi kismemesek birkózását a nehezen formálódó betűkkel. A vasi Borotszegen 1777-ben egy nemes kétszer is nekirugaszkodott az aláírásnak: „Én előttem Nemes Ger Gergye László” — írta már kialakult, hatalmas betűkkel. Két nemes tanútársa aláírásai is inkább kisiskolások íráspróbájára, mintsem felnőtű férfiak kézírására emlékeztetnek. Vas m. L. Osztályok IV/1/v. Fasc. 8. No. 10. 1777. jún. 9.

42 Vas m. L. Osztályok IV/1/v. Fasc. 8. No. 7. 1771. máj. 11.

43 Uo. Fasc. 8. No. 13. 1772. febr. 28.

44 Vas m. L. IV/1/t. Végrendeletek Fasc. 2. No. 44/A. 1749. ápr. 20. Felesége írnutístudatlan volt, saját végrendeletére tíz évvel később „írást nem tudván” keresztet rajzolt. Uo. No. 44/B. 1759. máj. 20. A nemesasszonyokra ld. *Tóth István György*: „Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta.” Írnutí tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Dunántúlon. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Bp. 1993. 61–67.

a vasi kismemesség kb. 23 %-át fogja át, ez az arány a nemzetközi alfabetizáció-kutatások tapasztalata szerint jónak mondható.⁴⁵

**A kismemések írástudása Vas megyében a 18. században
(csak férfiak)**

Év	kereszt	alíírás	írástudók aránya (%)
1701–1720	1	5	–
1721–1740	101	28	21,7
1741–1760	80	20	20,0
1761–1780	165	55	25,0
1781–1800	74	47	38,8
összesen	421	155	26,9

A táblázatból világosan kitűnik, hogy milyen általános volt az írástudatlanság a vasi kismemések között még a 18. században is. Megmutatja azonban ez a táblázat a fejlődést is: míg a század első felében a vasi kismemések négyötöde, a század végén már „csak” kétharmada volt képtelen leírni a nevét!

A végrendeletek alapján a nemeseket vagyonuk szerint csoportosíthatjuk, megvizsgálva, hogy eltért-e az egyes rétegek alfabetizációja.⁴⁶

Igaz, a magyar nemesi jog előírta az örökölt birtokok háramlási rendjét, így azok felett a haldokló nem rendelkezett, és ezért a nagyvagyonú birtokosoknál a végrendelet nem adhat pontos képet a vagyonról, csak az osztály vagy a hagyatéki leltár. A kismeméseket azonban vásárolt és zálogosföldjeik alapján meglehetősen biztonságosan lehetett elkülöníteni két csoportra, a 10 holdat vagy annál kevesebb szántót birtokló és a 11–25 hold közötti szántófölddel rendelkező nemesek rétegére. Ezt a felbontást a 18. századi vasi és zalai nemesi társadalomra vonatkozó kutatások éppenúgy megerősítik, mint a két réteg végrendeleteiben szereplő ingóságok, amelyek alapján szintén jól elkülöníthető egy kifejezetten szegény és egy közepes szinten élő réteg.⁴⁷

45 A Vas m. IV/1/t. Végrendeletek alapján. Ezt kiegészítettem a Vas m. L. IV/1/v. Osztályos egység-gek és a Vas m. L. Vasvári káptalan lt. Testamenta sorozatokban található kismemesi végrendeletekkel és osztályokkal. Az 1754. évi összeírás: Vas m. L. IV/1/c. 4. cs. *Taxatio nobilium* 155–162. sz. Vö. *Wirth Zsuzsanna*: A nemesi kisbirtok differenciálódása Vas megyében a XVIII. század közepétől a polgári forradalomig. In: *Vas megye múltjából*. III. Szombathely, 1986. 140–142. A II. József-kori népszámlálás 1784-ben 7447 nemes férfit talált Vas megyében, ebből a számból azonban nem indulhatunk ki a 18. századi vasi memesség létszámának megállapításakor. Egyrészt, ahogy az összlakosság, úgy a memesség száma is gyorsan növekedett a század folyamán, másrészt pedig a népszámlálás, az adóösszeírással ellentétben, nem vizsgálta a nemesi címek jogosságát — ebben a számban az agilisok és a kétes nemesek is benne lehetnek, márpedig a vasi memességvizsgálatokból kitűnik, hogy milyen sokan „praetendáltak” maguknak nemesi rangot a megyében. Az első magyarországi népszámlálás i. m. 238–239.

46 Csak kevés testamentum vet fényt a végrendelező vallására. Ha ezek alapján statisztikát nem is készíthetünk, az kiderül belőlük, hogy nem volt szembeötlő eltérés a felekezetek között az írástudásban: akár az evangélikus iskolára hagytak pénzt, akár valamelyik szent oltáránál mondtak misét, a végrendelezők és a tanúnak felkért barátai nagy része egyformán keresztet rajzolt a lap aljára.

47 *Wirth Zs.*: i. m. 140–148. *Benda Gy.*: i. m. 1–7.

**A kismanesek írástudása Vas megyében a végrendeletben
említett birtokok szerint (1721–1800)**

A végrendeletben említett birtok	kereszt	aláírás	írni tudók aránya (%)
0–10 hold	321	125	28,0
11–25 hold	88	20	18,5

A táblázatból kitűnik, hogy a 10 holdnál többről végrendelezők és tanúnak felkért barátai között még kisebb is volt az írni tudók aránya, mint a legszegényebb kismanesek között, azaz a kismanesek írástudásának alakulásában nem a vagyon volt a meghatározó, hanem a társadalmi és vagyoni helyzet kijelölte tág határon belül az egyéni felfogás döntött arról, hogy volt-e valakinek igénye arra, hogy megtanulja a betűket, vagy sem.

A 18. században a vasi kismanesek mintegy háromnegyede írástudatlan volt és még a század végén is többségben voltak a keresztet rajzolók. Bármilyen elmaradottságot tükrözzenek is azonban ezek a számok, a vasi kismanesek körében mégis sokkal több volt az írástudó, mint a parasztek között, akik közül a megyében a 18. század folyamán csak minden ötvenedik tudta leírni a nevét.⁴⁸ A kismanesek fiai jórészt ugyanazokat a falusi kisiskolákat látogatták, mint a jobbágygyerekek, de közülük mégis többnek volt igénye a betűk megtanulására, mint a parasztek fiainak. Ennek az igencsak viszonylagos fölénynek a magyarázatát pedig éppen abban kereshetjük, hogy az írásnak a nemesek között valamivel mégiscsak nagyobb volt a presztízse, mint a parasztek körében.

48 A paraszti írástudásra ld. kéziratos kandidátusi értekezésemet: Az írás térhódítása a paraszti és nemesi kultúrában. Bp. 1991., valamint *Tóth István György*: L'alphabetisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières. In: *Ilona Kovács*: (ed.): Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Bp.–Paris, 1987. 293–300. Hudi József vizsgálta a Veszprém megyei nemesek írástudását a 19. század derekán. Az írástudók viszonylag magas aránya arra utal, hogy egyrészt Veszprém vármegye ezen a téren is fejlettebb volt Vasnál, másrészt pedig a kismanesség írástudása, tanultsága nagyot fejlődött a 18. század közepe és a 19. század közepe között. *Hudi József*: Kismanesi birtokforgalom a Káli-medence falvaiban (1800–1850). In: *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Szerk.: *S. Lackovits Emőke*. Veszprém, 1988. 34–35. A vasi nemesek olvasni tudására: *Tóth István György*: A kismanesség olvasni tudása a 18. században. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk.: *Glatz Ferenc*. Bp. 1993. 211–220.